

РОЗДІЛ IV. ІСТОРІЯ МОВИ

Ірина Фаріон

УДК 81-112/114

ГРАМАТИЧНА ПРАКТИКА ІВАНА ПУЛЮЯ:
ДІАХРОННО-СИНХРОННИЙ КОНТЕКСТ

Розглянуто граматичну практику видатного вченого і перекладача Біблії Івана Пулюя в пору завершального етапу кодифікування мовної норми на народній основі. Крізь призму діахронно-синхронного аналізу проаналізовано правописно-фонетичний, словотвірний та морфолого-синтаксичний узус мислителя та актуалізовано проблему невідповідності чинного правопису питомій мовній традиції.

Ключові слова: правописно-фонетична, словотвірна, морфолого-синтаксична норми, узус, граматична практика, синхронія, діахронія.

Мовна практика Івана Пулюя (1845-1918) як видатного науковця й активного суспільного діяча націєцентричного напрямку – це фокус соціолінгвального розвитку Галичини на межі XIX – початку XX ст. На цю пору закладалися народні основи нормування мови та входження її в усі царини життя. Водночас у публічній сфері панувала макаронічна мова (інакше *язичіє*), що була вкрай насичена церковнослов'янськими, староукраїнськими, польськими та діалектними елементами.

Мета нашої розвідки – проаналізувати мову нещодавно опублікованих 298 листів Івана Пулюя (Puliui, Lusty – далі вказуватимемо лише сторінку джерела) з погляду граматичної практики мислителя, що досі ще не було предметом окремих лінгвістичних студій. Серед наших завдань – діахронно-синхронний зіставний аналіз динаміки правописно-фонетичної, словотвірної та морфологічної норми (точніше узусу) на тлі складних суспільно-політичних обставин роз'єднаної України між Австро-Угорщиною та Росією, відсутності єдиної літературної української мови й подальшої перспективи повернення поточних українських граматичних норм у сферу кодифікації. Мова Івана Пулюя була яскравим відображенням останнього етапу боротьби за утвердження літературної мови Галичини на питомій народній основі, що від часів Івана Котляревського набула свого розмаху на Великій Україні.

Для нашого аналізу засадничою є методика тих дослідників, хто вбачав у мові пропонованої доби, зокрема в її граматичній системі, синтез староукраїнської традиції з діалектною стихією та трансформацію мовної практики від традиційного до модерного (себто народного), від універсального до унікального, від чужого до питомого крізь призму реконструкції мовної свідомості того часу й аналіз мовної норми в діахронії. На особливу увагу щодо цього заслуговують дослідження Лідії Гнатюк, Людмили Ткач, Миколи Лесюка та ін. (L. Hnatiuk, L. Tkach, M. Lesiuk).

1. Правописно-фонетична практика.

Листування Івана Пулюя, як предмет нашого соціолінгвального аналізу, охоплює період від 1865 до 1918 року, що без пересади становить історичний період у творенні нашого правопису: від реалізації фонетичного запровадження в граматиці Олександра Павловського 1818 року (зокрема, графеми **і** на місці давніх **і**, **о**, **ѣ** (ять)), відтак уперше використаних буквосполук **йо**, **ьо**, **є** та скасування незвукowego **ѣ** (йора) та **ы** (ери) в правописі “Русалки дністрової” 1837 року до відображення антагоністичної боротьби в Галичині між етимологістами-“йорофілами” та фонетистами-“йороборцями” й перемогу “желехівки” 1886 року, що утвердила фонетичний правопис на протигагу до етимологічного правопису через вихід перекладного “Малорусско-німецького словаря” Євгена Желехівського та Софрона Недільського з його запровадженою літерою **ї** не тільки як звукосполуки **йї**, але й на місці давніх **ѣ** (ятя) та **є**. Зрештою, саме цей правопис, завдяки наполяганням мовознавців Теодора Гартнера та Степана Смаль-Стоцького, 1893 року з урядового розпорядження запанував у галицько-буковинських школах.

Понад то, передання чужих запозичень у Пулюя (ідеться про йотацію латинських буквосполук **ia**, дифтонга **au**, початкового **e**, грецької **Θ** (**тега**) **th** та **η**, м'якого **л** та ін.) повністю збігатиметься з першим академічним соборним Правописом 1928 року, який підписав до виконання нарком освіти УСРР Микола Скрипник. Цей правопис був знищений сталінським режимом 1933 року разом із його творцями з метою уподібнити українську мову із російською, проте жива мова Івана Пулюя перетривала через всі заборони й сьогодні промовляє до нас питомою правописно-фонетичною правдою та історією пошуку найвідповіднішого графічного передання звуків.

Водночас правопис Івана Пулюя сповна відображає діалектні західноукраїнські особливості фонетичного ладу української мови, що виявлені в асиміляційному пом'якшенні груп передньоязикових зубних приголосних: *сьніг*; в асиміляції за глухістю: *роспродайте*; в асиміляції за дзвінкістю: *прозьбою*, в асиміляції передньоязикових приголосних: *добре ведеця и весело жиєця*; в асиміляції за глухістю у групі **гк**: *полекшине* та в діалектній вимові окремих голосних та приголосних.

Пропонуємо систематизацію основних правописно-фонетичних рис мислителя, що відображають еволюцію нашого правопису від використання етимологічних залишків у ранній період писання студента Івана Пулюя (1864–1869 рр.) до писань зрілого видатного вченого, що в час політичного протистояння між етимологічним та фонетичним правописом послуговувався винятково останнім.

1.1. Правописно-фонетична практика в питомих лексемах:

у ранніх листах рідкісне етимологічне написання шиплячих, свистячих, губних з йором **ъ** та **Ѡ** (читалося як [i]): *неувіришь* (20), *кѠлькѠ коштує* (67), *кѠнецъ* (60), *тамъ, помічь* (42);

відсутність або передання йотації в питомих лексемах після губних через **ъ** та згодом через апостроф: *з'їхатись* (уперше апостроф вжито 16 березня 1898 р., 149), *зъєднаних сил* (63), *деревяне* (93), *завязати* (43), *сімї* (67);

часткова або повна асиміляція передньоязикових приголосних **т+с→ц**: *добре ведеця и весело жисєция* (59), *сходятыця* (21), *громада становитьця* (43), *товчутця* (Sromynku 272), *сподобатця* (Sromynku 272);

асиміляційне пом'якшення груп передньоязикових зубних та губних приголосних: *сьніг* (129), *цвѣти* (129), *сьпіву* (132), *освѣчине* (138), *сьміттє* (140), *україньської* (с. 67);

асиміляція за глухістю: *роспродайте* (39), *віттак* (56), *роспродаж* (89), *роспитуванне* (159);

асиміляція за дзвінкістю: *прозьбою* (113);

асиміляція за глухістю у групі **гк**: *полекшине* (383);

звукове передання **щ** як **сш**: *висшої* (101), *красшого* (81);

збереження збігу групи приголосних **стн**: *совістних* (63), *совістно* (374), *страстність* (438);

написання початкового **и**, що засвідчує його фонемний статус, на відміну від російської та польської мов (зауважимо, що вживання початкового **и** розширено за межі 99 слів, поданих у словникові за редакцією Бориса Грінченка, і додано до запозичених власних назв та латинізмів, з огляду на написання початкового **и** за етимологічним правописом, де цей звук вимовлявся як **і** на зразок *Ирина*): *испиту* (43), *инші* (59), *им[ени]* (101); *исторія* (90), *инсталляцію* (92), *иніціятиви* (115), *Иванъ* (47), *Иваном Ивановичем Білозерським* (84–85);

передання йотації на початку слова та після голосного через **ѣ** (як у кулішівці), **іо**, **оі**: *попереднѣго* (21), *ѣго* (47), *на підставі народнѣї мови* (102), *багацѣ* (43), *іого* (56), *Іордан* (24), *серіозній* (60), *подвоївся* (43), *універзитетської* (93);

вживання нейотованого **ї**: *лїжка* (93), *на засїданнях, нїколи* (284), *рїдною* (385), *з Кулішем* (420).

Фонетичні діалектизми:

вимова **[и]** в наголошеній позиції як **[е]** здебільшого після губних, сонорних та задньоязикових приголосних: *одень другому* (20);

вимова **[е]** в ненаголошеній позиції як **[и]** та **[і]**: *мині* (23), *міні* (59);

вимова **[о]**, **[і]** як **[е]** після шиплячих: *шеста книжка* (63); вимова **[а]** в позиції після м'яких приголосних, шиплячих та **[ј]** як **[е]**, **[и]**: *житє* (20), *писаннєчко* (119), *здоровлєчка* (111), *поридні хлопці* (22);

вимова ненаголошеної фонемі **[о]** як **[у]** (явище укання): *туму не зарадить* (59);

тверда вимова **[р]**: *як його ратувати* (414) (пор. п. ratować), *трома* (241);

вимова **[ф]** на місці **[хв]**: *підтягнувъ фість* (47); диспалаталізована вимова дієслівних особових закінчень і дорсальна вимова **[с'']**: *просьїт пана* (56);

диспалаталізована вимова губних: *витаїте* (81), *Библію* (63);

приставний звук **[г]**: *гісторія* (22);

поява двозвука **[вл]** на місці ствердіння губних: *здоровля* (106).

Зрідка трапляються фонетичні полонізми: *пожичив* (73), пор. п. *pożyczać*; *на почти* (111), пор. п. *poczta*, натомість назву річки *Буг* мислитель уживає в несполонізованому варіанті *Бог*: *прегарні полоси Європи над ... Богом* (472).

1.2. Правописно-фонетична практика в запозичених лексемах:

передання йотації при збігові голосних у словах чужомовного походження (на місці зазвичай латинського **ia**): *матеріального* (42), *италіянських* (141), *фіялок* (164), *меморіал* (228), *спеціалїста* (257), *иніціятиви* (115), *фіякри* (38), *матеріяли* (59), *ентузіязм* (230);

м'яке **л** у чужомовних словах (як у схваленій нормі НТШ у Львові 1904 р., які мислитель уживає ще до цієї ухвали): *деклямація* (22), *клясси* (23), *лямпю* (92), *колегами*, *телеграмою* (108), *скольонїзував* (472);

передання чужомовного дифтонга **au** через звукосполюку **ав**: *барон Бравн* (93), *авдієнцією* (228), *в друкарні Гольцгавзена* (231), *Брокгавза* (246), *Фавста* (354);

передання чужомовного **е** як **е**: *Європи* (472), *європейскими* (101);

передання грецького звука **Θ (th)** через **т**: *з катедри* (47);

передання грецького звука **η** через **е**: *у хемично-фізикальному* (86), *хемію* (290);

подвоєння в словах чужомовного походження: *коммерсанцким ділом, ассистентом* (79), *масса* (154);

передання чужих запозичень зі звуками **тр** як **тер**: *міністер* (228).

Крім правописно-фонетичної практики, для нас дуже важливі міркування мислителя на теми нашого правопису, що завше мав і політичне значення. Уперше на думки Івана Пулюя про фонетичний правопис натрапляємо у “Споминках о Тернополі” за 1865 рік. Іван Пулюй згадує отця під криптонімом Т., що висловив своє обурення мовою та правописом його оповістки, яку написали студенти семінарії, мовляв: “народ не говорить так, як ми пишемо” та ще й “кулішевим правописом” (Sromynku 275). Каменем спотикання, зокрема,

став правопис лексеми “*віця*” замість “*отця*”. Особливий сарказм у Пулюєвих коментарях викликали псевдороздуми одного з викладачів про вимову прийменника *від*: “*что то ви говорите в і т (читай віт) фіт! фіт! фіт! може той віт, что с палкой по селу ходить? У нас нужно говорить о т*” (Sromynku 280). На цей гадалий дотеп викладача, носія й оборонця язичія, Пулюй знаходить блискучі наукові й водночас саркастичні аргументи: “...у нас нема звичаю, як в *Россії в на ф* заміняти, тому у нас *виговорювати не ф і т, а від; а по друге, що наш нарід не згіри акустично збудовані слухи має, як другі народи, і хиба глухий або німий, або хто нехоче, не розріжнить д від т*” (Sromynku 280). Майбутній перекладач Біблії доводить переваги фонетичного правопису на протывагу до етимологічного не лише з огляду на написання слів, що відповідають їхній вимові, але й на неможливість засвоїти етимологічний правопис без знання польської та російської, себто церковнослов’янської мов. Отже, етимологічний правопис мимоволі віддаляє від вивчення питомої мови й змушує вдаватися до вивчення чужих мов.

У листі від 20 квітня 1866 року Іван Пулюй згадує славіста Франца Міклошича, що виступив на захист фонетичного правопису на протывагу до етимологічного: “...фонетика для нашої мови зовсім відповіднійша чім етимолёгія” (47). Розмірковуючи над заснуванням товариства “Праця”, яке б мало перекласти релігійну книжку “Учебная книга католического нравоучения...” (за Конрадом Мартином), подану студентам у страшному язичі від москвофіла М. Цирика, Іван Пулюй наголошує: “*Правопись має бути фонетична без “Б” де го не треба*” (лист від 23 квітня 1869 року, 51).

Проте найбільшої гостроти правописно-політичні баталії сягнули після виходу у світ першого українськомовного Молитовника 24-літнього студента Пулюя. Майбутній богослов у своїх листах повідомляє про плани виконати це надзавдання й наголошує на фонетичному правописі перекладу: “*По вакациях надіюся видати поправний молитвослов фонетикою*” (51), а також висловлює сподівання, що митрополит “*не має нічого проти правописи фонетичної, и мій молитовник доручений митрополиті писаний фонетикою*” (із листа від грудня 1869 р.) (56). Проте сподівання перекладача не справдилися.

Представник святоюрського клиру, москвофіл о. Малиновський, представив митрополитові Сембратовичу Молитовник Івана Пулюя “*яко отрую, загубу для руського народу*”, через що “*тая рукопис по праву каноническому назначена зостала до оунитоженія*” (Lyst bez koverty yakо odpovid vpr. kryloshanynu Malynovskomu na referat Molytovnyka. Napysav Ivan Puluiu 2). “*Отруйність*” полягала в кількох причинах: 1) у використанні “*оукраинцини и кулишівки*” (себто української мови і фонетичного принципу правопису), яка є “*науковою немочію и диватствами*”; 2) у перенесенні політичної “*оукраинцини и кулишівки*” на поле церковне як розриву з літературною традицією; 3) у намаганні прищепити вірним звичай “*по оукраински молитися*”; 4) у використанні нехарактерних лексем чи їхніх фонетико-графічних форм, як от *Исус* (замість *Иисусъ*), *щоденний* (замість *насущный*) та ін. Завершилася ця боротьба зверненням до ректора Віденської духовної семінарії стежити за вихованцями семінарії, аби вони “*въ церковны, обрядовы предметы не мишали оукраинцини и кулишівки*”.

На звинувачення у використанні *кулишівки* Іван Пулюй наводить переконливі аргументи про фонетичний принцип правопису в інших народів (чехів, словаків, німців) і здорового глузду: “*Букви тільки ж и на те видумані, щоб ними представляти слова, и неперечно перші люде, що писали, писали, як чули; их правопись була фонетична*” (Lyst 9).

2. Словотвірна практика.

Словотвірна своєрідність мови мислителя полягає в синтезі питомих, зрідка інтерферентних (з огляду на сучасну норму) і діалектних моделей.

Серед **іменникових суфіксальних похідників** агентивні утворення з суфіксом **-чик** (*имена перекладчик-ів*, 89) та **-ар** (*з нашого слов-ар-я*, 188) сьогодні мають відповідники з суфіксами **-ач** та **-ник**: *переклад-ач*, *слов-ник*. Похідники з суфіксом **-чик** – це переважно демінутиви, за винятком *небіжчик*, *перебіжчик*. Серед сучасних агентивів утворення з суфіксом **-чик** відсутні (Klymenko, Karpilovs'ka, Slovotvirna morfemika suchasnoyi ukrayins'koji movu 35).

Варто повернути до активного вжитку в сучасній мові використаний у мислителя похідник *робіт-н-я* (*робіт-н-я для надмогильних пам'ятників*, 373) за аналогією до *приймальня*, *читальня*, *їдальня*, *спальня* та ін. на протывагу до поширеного тепер запозичення *майстер-н-я*. Серед словотвірних перлин – *торг-ач* та *дивн-иц-я*: *британи торг-ач-і не гірші від жидів* (166), *то ж не дивн-иц-я* (дивина) (247) [*дивниця*: das ist kein wunder (Zhel. 1: 181) *диво, дивина, дивовижя* VNUS 715].

Особливим сигналізатором словотвірної майстерні мислителя та одночасним відображення природного мовного процесу є **віддієслівні іменникові похідники** на **-ва-нн-я**, що передавали **наслідок дії** на протывагу до моделі **-ува-ння** (*маркування*), які передають процес, і водночас на протывагу до моделі **-к-а** (*марковка*), що передає наслідок: *пошан-ова-ння нашої мови* (284), *засн-ова-нн-я русько-українського університета* (228), *до формальної сторони тракт-ова-нн-я* (351), *пошано-ва-нн-є* (106), *талант до рис-ова-нн-я* (413), *розчар-ова-нн-я* (498). Ці похідники, відповідно до сталінського правопису 1933 року, були вилучені з української мови з відповідним приписом: “*Вважати основними формами літературної мови дієслівні іменники (від дієслів на -увати) на означення дії і наслідку на -ування. З іменників на -овання із значенням наслідку залишаються тільки ті, які в теперішній практиці набули широкого вжитку (напр., риштовання, угруповання, спростовання)*” (Karavans'kyi, Sekrety ukrayins'koji movu 48–49). Щойно з початком третього тисячоліття лексеми наслідку дії

на **-овання** повертаються до активного вжитку: “*Не мени продуктивними є українські віддієслівні іменники-відповідники на -овання до російських іменних лексем на -к-а зі значенням “результат, наслідок, спосіб дії”:* шифровка (действие) шифрування; (текст) шифровання...” (RUS II).

Серед **етнонімів** у Пулюєвому вжитку дві російські інтерферени: *італі-яни-їв* (280), *англи-чан-е* (358) та питомий ойконім: *тернопіль-ці-і* (Sromynku 275, 277, 278), витіснений у сучасній мові давнішим похідником *тернополь-ян-и*, і рідкісний сьогодні етнонім *британи*, утворений способом усічення твірної основи (166).

Поодиноким словотвірним діалектизмом серед іменників є аугментатив *огн-иск-о* (101) з депалаталізованим суфіксом **-иск-о** як свідченням давнього стану, що характерний для південно-західних говорів (“Ukrayins'ka dialektna morfolohiya” 36-37).

Прикметникові похідники *дом-ов-им учителем* (274), *голод-ов-у смерть* (388) мають характерний формант **-ов** відносного прикметника, що 1933 року також зазнав репресій на догоду повсюдному вживанню суфікса **-н-**, як це спостерігаємо в російській мові: “*Таким штучним протаскуванням прикметників на -ов-ий (при наявності прикметників на -н-ий) і наголосом на о, -ов-ий, націоналістичні елементи намагалися в словниковій роботі провести шкідливу тенденцію – відривати українську літературну мову від мови працюючих, орієнтувати її в напрямку до колонізації*” (Kubaichuk, Khronolohiia movnych podii v Ukrayini, 160). Зауважимо й на самій лексемі *домовий* (тепер *домашній*), що вжита в оному з історичних значень “*свій, власний, особистий*” (SUM XVI-XVII ст. 8: 119–121).

Прикметник *бібл-ейск-ими* (99) та відприкметниковий прислівник *енергічно жадати* (274) вжито в інтерферентній формі, що відповідають сучасним нормативним лексемам *біблій-н-ий* та *енергі-й-н-о* від твірних основ *біблія* та *енергійний*. Знаково, що в староукраїнських текстах XVI – першої половини XVII ст. засвідчено лише *Біблійний*, *Біблейний* (SUM XVI-XVII 2: 82), тоді як у російській літературній мові XVIII ст. уживалися прикметники *библейный*, *библейский*, *библический* (Hnatiuk, Movnyi fenomen H. Skovorody v konteksti staroukrayins'koyi knyzhnoyi tradytsiyi 284).

У дієсловах *не жал-ова-ти* (20), *вітпортрет-ова-ти* (намалювати, сфотографувати) (27), *професур-ова-ти* (442) вжито поширений у північних та південно-західних говірках суфікс **-ова-** (Zhylyko, Narysy z dialektolohiyi ukrayins'koyi movy 93-94; Bevzenko, Ukrayins'ka dialektolohiya 89), що є надбанням староукраїнської мови (порівняй: *оправ-ова-ти* (SUM XVI-XVII 2: 89); *домур-ова-ти* (SUM XVI-XVII 8: 122); *уступ-ова-ти* (TMS, 2: 443), поряд із типовим тепер суфіксом **-ува-**, зокрема, мабуть, в авторському новотворі *пardon-ува-ти* (від фр. перепрощувати) (343). До архаїчних належить сьогодні і форма дієслова *рабувала* “грабувала”: *татарська орда почасти наш край рабувала* (472) (Hg. 4: 1).

Гіпокористики, як відомо, маркер українського словотвору, тому вони яскраво представлені в мові мислителя й заслуговують на їхню актуалізацію в сучасній мові: *полік* (рахунок) (78), *відчит професора Пулюя* (471), *спис* (список) (136).

Префіксальні інтерферени виявлені в похідниках із префіксом **-обез:** *обез-силить* (378), *обез-печити* (378), *обез-пеку будуччини* (забезпечення) (388), що були згодом винятково захочені приписами “мовознавчих реформаторів” 1933-1934 рр. “...обминання в українській мові слів із префіксом **обез-** [відповідно до рос. *обез-* (*обес-*)], коли такі слова існують у мові, є націоналістичне шкідництво” (Kubaichuk, Khronolohiya movnych podii v Ukrayini 161). Якщо словник за редакцією Бориса Грінченка (1907-1909 рр.) містить лише 8 таких префіксальних похідників (3: 7), то в типовому радянському джерелі SUM (1970-1980 рр.) їх уже 130. Сьогоднішня норма у відповідних дієсловах передбачає префікси **зне-** (*знесилити*), **за-** (*забезпечити*), **ви-** (*вилюднити*), **роз-** (*роззброїти*) (Farion, Movna norma: znyshchennia, poshuk, vidnova 98–100).

До гаданих російських інтерферем, а насправді префіксальних лексем книжної староукраїнської мови, належать *од-рада* (111): *від-рада*; *о-чарувати* (93): *за-чарувати*; *я не при-знаю права* (279): *не ви-знаю*.

Як відомо, прийменник **од-**, а згодом префікс **од-** (в оглушеному варіанті **от-**) – типове явище староукраїнської мови, що підтверджене таким префіксальними похідниками в SSUM XIV-XV століття (2: 74, 76, 113): *оддавати* (74), *отдати* (102), *отдавати* (101), *одослати* (76), *отложити*, *откладати* (104), *отписати* (107), *отправити* (108). Так само історичний лексичний матеріал SSUM XIV-XV століття підтверджує використання префіксальних похідників із прийменником, відтак префіксом **о-**: *ожалувати* (76), *окрасити* (79), *окружити* (80), *оповісти* (88), *опознатися* (88), *осадити* (92), *освідчити* (93), *остерегати* (98): префікс **при-** у вжитій Пулюєм лексемі *признати* в мові XIV–XV століття використано з тим самим значенням «визнати, признати, посвідчити» (2: 29). Лише лексемі *у-ступки* (норма **пб-ступки**): *поробити деякі у-ступки* (56) – можна вважати російською інтерферою, позаяк ні історичні лексикографічні джерела (SSUM, TMS), ні словник за редакцією Грінченка не містять цього слова, натомість теперішній RUS до російського відповідника *уступки* подає відповідники: *по(від)ступлення / відступання; віддання / віддавання; давання; продавання; скидка / скидання; поступка* (“не йти на поступки”) (RUS: 1283).

3. Морфологічна практика.

Морфологічна практика мови Івана Пулюя реалізована через категорії роду та відмінка іменника, ступенювання прикметника, минулого часу дієслова, активних дієприкметників та займенникових форм, що творять синтез: а) поширеного питомого загальноукраїнського узусу, б) західноукраїнського діалектного вжитку, в) латинського чи польського впливу як адаптації граматичних форм слів чужомовного походження, г) рідкісного російського впливу як наслідку поширення політичного москвофільства в Галичині.

Передусім – це **категорія роду в чужомовних словах**: додавати йому *авреолі* (119), *адрес*, який Тобі подано (77), при одній *диспуті* (25), *єго візити* (47), *третьою клясу* (82). З усіх наведених запозичених іменників лише лексема *авреоля* зафіксована в українському історичному лексикографічному джерелі: *авреоля* (лат. *aureola*) (TMS XV–XVIII 1: 26), проте всі вони мають ту саму граматичну форму роду, що й у польській мові: *aureola* (PUUP: 18), *adres* (PUUP: 401), *dysputa* (PUUP: 493), *wizyta* (PUUP: 457), *klasa* (PUUP: 562).

Щодо історичної зміни роду з жіночого на чоловічий у питомих іменниках на зразок: *до чужої мені правописи* (89) (пор. пол. *pisownia*), *задля продажі* (116), *розпродажею книжочки* (374) (пор. пол. *sprzedaż*), *рукописей* (114) (пор. пол. *rękopis*) та відсутності цих лексем в історичних словниках (див. SSUM XIV–XV ст. та TMS XV–XVIII ст.), то трактуємо їх як граматичні росіянізми, що стали вживаними під впливом численних москвофільських видань Галичини.

До питомих історичних морфологічних форм уживання, що побутували на всіх теренах України, належать іменники жіночого роду однини третьої відміни в **родовому відмінку з закінченням -и** та поширення цього закінчення за аналогією на інші відмінки: з *товаришами Січи* (56), *делікатности* (196), *звичайности* (152), *відповіді* (107), *пекти до смерті* (357), *дістати [...] добрі вісти* (135), *на призначеннімь місци* (21). Цю форму, як відомо, було знищено радянським Правописом 1933 року в час великого Голодомору та репресій українців.

Серед питомих історичних норм – **зміюваність чужомовних іменників** (онімів також), що є характерною ознакою всіх слов'янських мов, крім російської: *був у нашому бюрі* (92), *про Джордана Бруна* (134), *муза Гетого* (Й.-В. Гете) (123), *пригадаєш собі слова Гетого* (323).

Зрідка натрапляємо на характерний для української мови родовий відмінок належності, витіснений українською радянською мовою у 30-80-і роки ХХ ст.: *Вахнянинів лист* (139).

Активні дієприкметники теперішнього часу (недоконаного виду), що утворені з допомогою суфіксів *-уч*, *-юч* (1-а дієвідміна) та *-ач*, *-яч* (2-а дієвідміна) – типове морфолого-словотвірне явище публічної мови Галичини другої половини ХІХ століття. Це зумовлено неперервним зв'язком зі староукраїнською мовою, що містила ці форми, запозичивши їх із церковнослов'янської мови у формі *-ц-* (<*ij) (наприклад *люблящий*), а відтак їх уживано зі східнослов'янським формантом *-ч-* замість *-щ-*. Олена Курило, один із найавторитетніших нормотворців української мови 20-30-их років ХХ ст., зауважувала, що *“найголовнішу ознаку дієприкметників становить те, що в українській мові не вживані так звані активні дієприкметники теперішнього часу”* (Kurylo, Uvahy do suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy 9). Слідом за нею видатний мовознавець Олекса Сиявський 1941 року стверджує, що *“колишні дієприкметники прямого стану теперішнього часу й минулого на -чий і -ший в українській мові зникли, залишивши від себе дві парості: дієприслівники та прикметники”* (Syniavs'kyi, Normy ukrayins'koyi literaturnoyi movy 95–96). Якщо в нас зовсім немає прикметників від колишніх дієприкметників минулого часу на *-ший*, *-ше*, *-ша*, то з колишніх дієприкметників сьогодні знаходимо лише деякі дієслівні прикметники: *колючий*, *пекучий*, *летючий*, *нестерпучий*, *пропащий*, *роботящий* та ін. Так само трактовано так звані активні дієприкметники в сучасній академічній граматиці Івана Вихованця та Катерини Городенської (Teoretychna morfologhiia ukrayins'koyi movy 286–288), а також у провідних працях із культури мови Бориса Антоненка-Давидовича (Yak my hovorymo 135-144), Святослава Караванського (Poshuk ukrayins'koho slova, abo borotba za natsionalne “YA” 174-196), Олександра Пономарева (Kultura slova. Movnostylistychni porady 156-159) та ін. Уперше так званий сталінський Правопис 1933 р., що знищив попередні напрацювання науковців-кодифікаторів академічного Правопису 1929 року, під четвертим пунктом подає форми активних дієприкметників на *-чий* (**-аючий**, **-уючий**): *бажаючий*, *чекаючий*, *меншовикуючий*, *конкуруючий*, *працюючий*, *виростаючий* т. д., які в Правописах 1946 й 1960 рр. перебираються на першу позицію, правда, з заввагою *“зрідка”*. Від цього більшовицького подарунка *“братньої мови”* (через посередництво церковнослов'янської) ніяк не може відмовитися й чинний правопис, *“збагачуючи”* мовлення нехарактерними словотвірними похідниками *виконуючий*, *зростаючий*, *мобілізуючий*, *організуючий*, *перетворюючий*, *працюючий*. Натомість маємо пам'ятати, що *“відсутність в активному вжитку дієприкметників теперішнього часу не вада, а характерна риса сучасної української літературної мови, пов'язана з її народно-розмовною основою”* (Ponomariv, “Kultura slova” 159).

Отже, частовживані в Івана Пулюя та його інтелектуальних сучасників дієприкметникові форми на *-учий*, *-ючий* та *-вишся*, *-вишим*, *-виший* – це не лише зв'язок із церковнослов'янською та староукраїнською традицією, що не базувалися на народномовній основі впродовж ХІ–ХVIII ст., але й наслідок поширеного в Галичині москвофільства та відсутності нормованої літературної української мови в другій половині ХІХ ст. Мовний вияв москвофільства став маніфестом мертвого гібридизму в усіх царинах суспільного життя, що врешті-решт після Першої світової війни призвело до повного краху і цієї штучної мови, і самої ідеї москвофільства: *душеспасаючого Божого слова*, *жиючими у чужій державі*, *зворушуюче мене співчуття* (288), *зневажаюча* (195), *грубость зобіжаюча жінку-патріотку* (193), *не буде для купуючого тягарем* (431), *літераторствуючих хуліганів* (380), *літераторствуючих недоуків* (378), *мислячою головою* (121), *переложив наступаючі книги* (207), *нездужаючу стареньку матір* (353), *для людей працюючих в науках знайдуться стипендії* (300), *правлячі круги* (338), *пугаюча мара недовірчливості* (338), *тліючих лямп* (92), *читаюча людина* (177), *шануючий вас* (204), *щиролюблячий* (36, 43); *оставшихся* (114), *в минушімь* (21), *в минушому віку* (338), *минушого століття* (473), *я, відбившийся від подій галицьких* (282).

Основні частини мови мають характерні *історичні* чи *діалектні* морфологічні форми. Зокрема, в категорії відмінка іменника спостережено **називний відмінок множини іменників із закінченням -е**, що мають у називному відмінку однини суфікс **-ин**: *галичане, люде* (119), *кияне* (120). Як відомо зі староукраїнської мови, іменники чоловічого роду на *-тель, -арь, -анинь* мали закінчення **-и** або **-е**: *оучителе* (“Istoriya ukrayins'kouyi movy” 34, 46; Zhylo, Narysy z dialektolohiyi ukrayins'kouyi movy 82).

У **родовому відмінку множини іменники чоловічого роду** за аналогією до іменників **-ā-, -jā-**основ набувають закінчення **-ів**: *колегів* (108), *росправу для Записків* (ЗНТШ) (104), *не треба й татарів* (354), *жалується [...] на Галичанів* (78), що є характерною ознакою південно-західних говорів (“Istoriya ukrayins'kouyi movy” 84; “Ukrayins'ka dialektna morfolohiya” 130–131).

У **давальному відмінку для іменників II відміни чоловічого роду** характерне діалектне закінчення **-ови, -єви**, що в староукраїнській мові вживалося паралельно з закінченням **-у** (*богоу – богови*) (“Istoriya ukrayins'kouyi movy” 32): *передам редакторови* (94), *післав я Марксови* (167), *ми раді горлайови* (202), *професору Пулюєви* (207), *нашому лікарюви* (210), *бібліотекарюви* (388), *Павликови* (389).

Закінчення **мішаної та м'якої групи іменників чоловічого та жіночого роду в орудному відмінку** мають твердий вияв **-ом**, а не **-ем**, що є ознакою південно-західних говорів і загальною тенденцією в говорах до уніфікації закінчень за твердою групою (“Istoriya ukrayins'kouyi movy” 78): *С п[аном] Кулішом* (93), *приятельом* (149), *перед місяцьом* (250), *поповичом* (с. 273), *учительом* (274), *простуда з нежитьом* (253), *щасливою хвилею* (116).

Іменники жіночого роду 1-ої відміни в південно-західних говорах набувають історичного впливу іменників **-ї-основ**, що виявлено в закінченні **-ей** (Zhylo, Narysy z dialektolohiyi ukrayins'kouyi movy 82; “Ukrayins'ka dialektna morfolohiya” 128–129): *притчей Соломонових* (207), *пісня пісней Соломона* (207).

Діалектними є **ступені порівняння прикметників і прислівників з допомогою суфікса -ійш** (“Istoriya ukrayins'kouyi movy” 214, Zhylo, Narysy z dialektolohiyi ukrayins'kouyi movy 91): *до найщасливійших* (138), *вигіднійше* (93), *пізнійше* (149), *докладнійше писати* (140), *плюгавійша як жидівська* (119); спостережено фонетичний діалектизм: *відъ нихъ менчі* (37).

На тлі сучасної літературної мови особливо вирізняються **дієслівні форми минулого часу**, що утворені з колишніх фонетично й морфологічно змінених форм перфекта (дієприкметник минулого часу й фонетично змінена стягнена особова форма дієслова *бути*), а саме 1-ї особи множини: *вибрали-сьмо, віддали-сьмо* (21), *обійшли-сьмо роковини Шевченка* (37); 1-ї особи однини, де енклітична форма допоміжного дієслова приєднується як енклітик до додатка чи частки умовного способу 2-ї особи однини: *що-мъ мисливъ* (20), *чи не приймив би-сь* (89).

Особливою рисою південно-західних діалектів, що відрізняє їх від інших говорів української мови, – є енклітичні форми займенників, які в потоці мовлення вимовляють ненаголошено і скорочено. Крім того, флексія **-му** (йо-му, ньо-му) – це пряме продовження функціонування відповідного закінчення давньоукраїнської мови. Вона характерна для всіх староукраїнських пам'яток і сягає як первинна форма ще індоєвропейської мови-основи. Досі ця форма збережена лише в південно-західних говорах (крім волинських) (Zhylo, Novory ukrayins'kouyi movy 57, 77–78; “Istoriya ukrayins'kouyi movy” 153; “Ukrayins'ka dialektna morfolohiya” 167–168). Саме ці форми часто вживані в листах Івана Пулюя:

вимова **му** (*він, воно* в давальному відмінку однини): *зробивъ му візиту* (43); **го** (знахідний відмінок [йо]го): *проси го* (67), *хотіли го зробити* (25), *робитиме го* (43); **ми** (давальный відмінок мені): *напиши ми* (67); **мя** (родовий відмінок займенник мене): *як мя твої листи* (37);

відтак типовими є фонетичні займенникові діалектизми: *нема ту до него...* (26), *до него* (140), *яка в него думка* (375), *при німъ зістає* (21), *налякати єго* (56).

Синтаксична практика.

У синтаксисі нашої мови, на відміну від фонетики, лексики, морфології та словотвору, відмінності не такі промовисті, що пов'язано зі спільною “гігієною мислення” українців як психолінгвального типу. На цьому тлі серед синтаксичних особливостей мови Пулюя спостережено діалектні конструкції з **прийменником о** здебільшого в знахідному відмінку: *просимо о чим скорішу вістку* (315), *тепер ходить о те* (410), а також із іншими значеннями, зокрема атрибутивними: *причини о яких писав* (59). Характерно, що цю конструкцію послідовно фіксують пам'ятки давньоруської та староукраїнської мови: *подоумаемъ о земли своєї* (Bevzenko, Ukrayins'ka dialektolohiya 161; “Istoriya ukrayins'kouyi movy” 424). Серед історичних форм української мови вживання часток **що-, чим-** під час утворення найвищого ступеня порівняння прикметників та прислівників (“Istoriya ukrayins'kouyi movy” 500): *дайте чим скорше знати* (212), *пришліть чим скорше* (364).

Серед ненормативних сьогодні конструкцій уживання прийменника **здля** замість **через**: *здля божества нашого народу визначив я ціну 70 к[рейцарів]* (89); прийменника **на** в безприйменниковій конструкції: *розмовлятимуть на українській мові* (до речі, мислитель уперше вживає лінгвономен *українська мова* в листі до О. Куліш 2 червня 1897 року (119) – *розмовляють українською мовою*; прийменника **по** замість **на**: *по моїй думці можна б зібрати...* (123, 132, 133) – *на мою думку*. Зауважимо на знаковій конструкції допустового значення **хоч як**, яку зазвичай вживають у формі злучних зворотів **як би не (було)** чи **як би то не було**. Олена Курило слушно наголошує на народному характерові допустово-обмежувального сполучника **хоч як** (Kurilo, Uvahu do suchasnoyi ukrayins'kouyi literaturnoyi movy 173): *але хоч як тяжкі були незгоди, вони не зломали сильного духа і його волі* (314)

Отже, правописно-фонетична, словотвірна та морфолого-синтаксична практика Івана Пулюя – яскравий фокус мовного узусу другої половини XIX – поч. XX століття, що становив синтез залишків староукраїнської мовної традиції та народної мови, почасти в її південно-західному діалектному вияві, перемога фонетичного правопису над етимологічним та питомих граматичних форм і словотвірних моделей над чужомовними. Характерною ознакою Пулюєвої граматичної мови є її переважний автентичний характер із незначною кількістю чужомовних граматично-словотвірних впливів, що сповна відповідало, попри знання ним понад десятка мов, його україноцентричному світоглядові. Аналізований матеріал – це жива українська мова в переддень кодифікування її перших системних та соборних правил, що відомі як “Правила українського правописання” Івана Огієнка в 1918- 1919 роках, а відтак у першому академічному правописі, що затверджений 6 вересня 1928 року й незабаром брутально знищений псевдоправописом 1933 року, що й досі чинний. Із цього погляду мова листів Івана Пулюя – правдива історична світлина її внутрішньої правописно-фонетичної та граматичної організації та переконливий стимул повертати мові її правдиве граматичне обличчя.

References

- Antonenko-Davydovych, Borys. *Yak my hovorymo (As we speak)*. Kyiv: Lybid', 1991. Print.
- Bevzenko, S. P. *Ukrayins'ka dialektolohiya (Ukrainian dialectology)*. Kyiv: Vyshcha shkola, 1980. Print.
- Farion, Iryna. *Movna norma: znyshchennia, poshuk, vidnova (Language norm: destruction, search, renewal)*. Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 2013. Print.
- Hnatiuk, Lidiya. *Movnyi fenomen Hryhoriya Skovorody v konteksti staroukrayins'koyi knyzhnoyi tradytsiyi (The language phenomenon of Hryhorij Skovoroda is in the context of old Ukrainian book tradition)*. Kyiv: VPTS Kyivskiy universytet, 2010. Print.
- Istoriya ukrayins'koyi movy. Morfolohiia. (History of the Ukrainian language. Morphology)*. Kyiv: Naukova dumka, 1978. Print.
- Karavans'kyi, Sviatoslav. *Sekrety ukrayins'koyi movy (Secrets of the Ukrainian language)*. Kyiv: Kobza, 1994. Print.
- Karavans'kyi, Sviatoslav. *Poshuk ukrayins'koho slova, abo borot'ba za natsionalne "YA" (Search Ukrainian words, or the struggle for national "I")*. Kyiv: Akademya 2001. Print.
- Klymenko, N. F. and Ye. A. Karpilovs'ka. *Slovotvirna morfemika suchasnoyi ukrayins'koyi movy (Morfemika word building modern Ukrainian language)*. Kyiv, 1998. Print.
- Kubaychuk, V. *Khronolohiya movnykh podii v Ukrayini (Timeline of events in Ukraine language)*. Kyiv: K.I.S., 2004. Print.
- Kurylo, Olena. *Uvahy do suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy (Attention to the modern Ukrainian language)*. Kyiv: Knyhospilka, 1925. Print.
- Lesiuk, Mykola. *Stanovlennia i rozvytok ukrayins'koyi literaturnoyi movy v Halychyni (Becoming and development of literary Ukrainian language in Galychyna)*. Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 2014. Print.
- Ponomariv, Oleksandr. *Kultura slova. Movnostylistychni porady (Culture speech. linguistic-stylistic advice)*. Kyiv: Lybid', 1999.
- Syniavs'kyi, Oleksa. *Normy ukrayins'koyi literaturnoyi movy (UKRAINIAN norms of literary language)*. Lviv, 1941. Print.
- Tkach, Liudmyla. *Ukrayins'ka literaturna mova na Bukovyni v kinci XIX – na pochatku XX st. Chastyna 1: Dzherela i sociokulturni chynnyky rozvytku (Literary Ukrainian on Bukovyna in the end XIX – at the beginning XX of century. Part 2: Sources and sociocultural factors of development)*. Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2007. Print.
- Ukrayins'ka dialektna morfolohiya (Ukrainian dialect morphology)*. Kyiv: Naukova dumka, 1969. Print.
- Vykhovanets', Ivan, and Kateryna Horodens'ka. *Teoretychna morfolohiya ukrayins'koyi movy (Theoretical morphology of the Ukrainian language)*. Kyiv: Pulsary, 2004. Print.
- Zhylko, F. T. *Narysy z dialektolohiyi ukrayins'koyi movy (Essays on the Ukrainian language dialects)*. Kyiv: Radians'ka shkola, 1966. Print.
- Zhylko, F. T. *Hovory ukrains'koyi movy (Dialects Ukrainian language)*. Kyiv: Radians'ka shkola, 1958. Print.

List of Sources

- Puliui, Ivan (1845-1918). *Lysty (Letters)*. Ternopil: Volia, 2007. Print.
- Puliui, Ivan. “*Spomyvky o Ternopoli*” (“*Memory of Ternopil*”). Gayda, Roman and Roman Pliatsko. Ivan Puliui (1845-1918). Zhyttiepyso-bibliohrafichnyi narys (Ivan Puliui 1845-1918. Bibliographic essay). Lviv: NTSH, 1998. 272-281. Print.
- Lyst bez koverty yako odpovid' vpr. kryloshanynu Malynovs'komu na referat Molytovnyka*. Napysav Ivan Puliui (*Letter without envelope response Malinowski lecture on prayer books. Written by John Puliui*). Viden', 1871. Print.

List of Abbreviations

Hr. – Slovar ukrayins'koyi movy u 4 t. (*Dictionary of Ukrainian : in 4 v.*). Kyiv: 1907-1909. Print.

PUUP – Polsko-ukrayins'kyi slovnyk. Ukrayins'ko-pols'kyi slovnyk (*Polish-Ukraine dictionary. Ukraine-Polish dictionary*). Kyiv: Irpin, 2007. Print.

RUS – Rosiysko-ukrayins'kyi slovnyk (*Russian-Ukrainian dictionary*). Kyiv: Abrys, 2003. Print.

SSUM XIV-XV – Slovnyk staroukrayins'koi movy XIV-XV st.: u dvokh tomakh (*Dictionary of Old Ukrainian language of XIV-XV c.: In two volumes*). Kyiv: Naukova dumka, 1977-1978. Print.

SUM XVI-XVII – Slovnyk ukrayins'koyi movy XVI – pershoyi polovyny XVII st. (*Dictionary of Ukrainian XVI – the first half of XVII c.: in 28th issues*). Vyp. 1-14. Lviv, 1994-2008. Print.

SUM – Slovnyk ukrayins'koyi movy. V 11 t. (*Dictionary of Ukrainian language. In 11 v*). Kyiv: Naukova dumka, 1970-1980. Print.

TMS XV-XVIII – Tymchenko, Ye. Materialy do slovnyka pysemnoyi ta knyzhnoyi ukrayins'koyi movy (*Materials to the dictionary of writing and book Ukrainian of XV-XVIII of century*). Kyiv-Niu-York, 2003, kn. 2. Print.

VNUS – Velykyi nimec'ko-ukrayins'kyi slovnyk (*Large German-Ukrainian dictionary*). Kyiv: Chumats'kyi shliach, 2005. Print.

Zhel. – Zhelekhivs'kyi, Ye and S. Nedils'kyi. Malorusko-nimecky slovar (*Dictionary of Malorusko-German*). Lviv, 1886. Print.

Надійшла до редакції 30 грудня 2016 року.

PRACTICE BY IVAN PULIUI: DIACHRONIC SUNCHRONOUS CONTEXT

Iryna Farion

Department of Ukrainian language National University «Lviv Polytechnic»

Abstract

Background: Grammar lingual practice of Ivan Puliui (1845-1918) as a famous scientist and active public figure is a focus of sociolinguistic development of Halychyna on the border of the 19th – early 20th century. At this time, the foundation of grammatical language standardization had been laid on the popular basis.

Purpose: The purpose of our survey lies in analyzing the language of recently published 298 letters of Ivan Puliui in terms of grammatical practice of the thinker. Among our tasks is diachronic synchronous comparative analysis of dynamics of spelling and phonetic, word-formative as well as morphological and syntactic usage against the background of difficult social and political circumstances of Ukraine divided between Austro-Hungary and Russia, the lack of the unified standard Ukrainian language and further prospects of returning of the characteristic Ukrainian grammar standards into codification field.

Results: Spelling and phonetic, word-formative as well as morphological and syntactic practice of Ivan Puliui has been analyzed. Spelling and phonetic practice shows the victory of phonetical principles of spelling over the etymological one accompanied by the reflection of vivid phonetic Western Ukrainian dialectal features. Word-formative practice is a synthesis of characteristic, old Ukrainian, occasionally interferential and dialectal features. Morphological and syntactic practice is a spread of characteristic Ukraine-wide usage, Western Ukrainian dialectal usage, Latin or Polish influence as adaptation of grammatical forms of the words of foreign origin, partial Russian influence as a result of political Moscowphilism distribution in Halychyna.

Discussion:

Characteristic feature of Puliui's grammatical language is its authentic nature with a small number of foreign grammatical influences which fully fitted his Ukraine-centric world outlook regardless of knowing more than a dozen foreign languages. The analyzed material is a live Ukrainian language on the eve of its codification of its first systemic and inclusive rules which are known as “The rules of Ukrainian spelling” by Ivan Ohienko in 1918–1919 and afterwards, in the first academic spelling approved in 1928 and brutally destroyed by pseudospelling in 1933 which is effective till now. In this judgement, the language of Ivan Puliui's letters is a truthful historical image of its inner grammatical organization as well as persuasive motive to give back the language its characteristic codifications.

Keywords: spelling phonetic, word formative, morphological and syntactic standards, usage, grammar practice, synchrony, diachrony.

Vitae

Iryna Farion is Doctor of Philology, Professor of Department of Ukrainian language National University «Lviv Polytechnic». Her areas of research interests include history Ukrainian language, onomastics, language culture, sociolinguistics.

Correspondence: iryna.farion@gmail.com